

УДК 351.851

Н. А. ТЕПЛОВА

МЕТОДОЛОГІЯ ТА ПРИНЦИПИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЛЕЖНОЇ ОСВІТИ ЛЮДЕЙ З ІНВАЛІДНІСТЮ

Проаналізовано варіанти концептуальних підходів до вирішення проблем людей з інвалідністю щодо отримання ними належного рівня освіти, зроблено спробу визначити основні принципи формування державної політики щодо впровадження інклюзивної освіти в Україні.

In the article the variants of conceptual approaches which work out with problems of disabled people in relation to receipt by them the proper level of education are analyzed. An attempt to define basic principles of forming public policy in relation to introduction of inclusive education in Ukraine is done.

Ключові слова: інклюзивна освіта, державна політика, діти-інваліди.

Однією з важливіших проблем соціальної політики щодо адаптації людей з обмеженими фізичними можливостями в суспільстві зі складною стратифікаційною структурою є доступність системи освіти для окремих соціальних груп. Освітня політика держави переживає процес трансформації під впливом змін ринкової економіки. Доступність якісного рівня освіти для людей з обмеженими фізичними можливостями в Україні ще досі залишається проблемною. Зважаючи на те, що кількість дітей-інвалідів у державі постійно зростає, на сьогодні в Харківській області перебувають на обліку в Пенсійному фонді 2825 дітей-інвалідів (питома вага за групами інвалідності 2,1 %), що складає 50 осіб у розрахунку на 1000 населення, тому актуальною стає проблема структурного обмеження в системі освіти людей з фізичними обмеженнями. Хоча Конституція України гарантує належну освіту всім громадянам держави, саме система освіти радше сприяє нерівності, ніж спрямовується на її усунення. Виховання та навчання дітей з обмеженими фізичними можливостями найчастіше проводиться у спеціальних закладах або вдома через недоступність загальноосвітньої системи.

Починаючи з 1960-х рр. на Заході звернулися до ретельного вивчення суспільної думки стосовно утисків та доступності освітнього процесу. Ці дослідження відображено в роботах П. Бурд'є, Д. Пассерона, Д. Колемана, Б. Блума. У пострадянському суспільстві соціальні аспекти упровадження механізмів освітньої інтеграції дітей-інвалідів висвітлюють П. Романова, О. Ярська-Смирнова, Д. Константиновський, Е. Мартинова, Д. Зайцев. Дослідження проблем інвалідності та соціально-педагогічного захисту дітей-інвалідів здійснювали Б. Алмазов, В. Бочарова, аналізом соціального захисту займалися В. Верещагін, А. Гордєєва, В. Давидов та ін.

В Україні проблема державної політики щодо впровадження інклюзивної освіти,

інтегрованого навчання вивчена недостатньо, а дослідження суспільної думки з цього питання знаходиться на стадії зародження. Концепція впровадження інклюзивної освіти на сучасному етапі розвитку держави викликає сумніви та побоювання.

Основним завданням даної статті є узагальнення концептуальних підходів вирішення проблем людей з інвалідністю щодо отримання ними належного рівня освіти, вивчення суспільної думки з цього приводу, формування позитивних і негативних аспектів розвитку інклюзивної освіти, визначення основоположних принципів державної політики щодо впровадження інклюзивної освіти в Україні як одного з напрямків соціальної адаптації дітей-інвалідів.

У світі щонайменше 10 % дітей є інвалідами, більшість із них, особливо в малорозвинених країнах, не мають доступу до освіти. Існують значні розбіжності між політикою певних країн щодо системи освіти дітей-інвалідів. У багатьох країнах діти з інвалідністю досі не мають змоги отримувати освіту на належному рівні через нестачу коштів, відсутність відповідних заходів спеціально підготовлених педагогічних працівників, законодавчої бази для здійснення системи освітніх послуг. Але досвід європейських держав показав, що, реформуючи систему освіти для дітей-інвалідів, можливе суттєве покращання стану надання освітніх послуг малозахищеним верствам населення. Практика доводить, що багато дітей з обмеженими фізичними можливостями можуть навчатися у звичайних школах і досягати високих результатів. Як правило, діти із загальноосвітніх закладів швидше і легше адаптуються в суспільстві.

Протягом останніх сорока років у країнах Європи успішно впроваджується політика інтегрованого навчання на всіх рівнях.

У 60-і рр. XX ст. науковці США довели, що успіхи в навчанні прямопропорційно пов'язані із соціальним, родинним статусом, який суттєво впливає в майбутньому на рівень матеріального добробуту. Такі висновки стали поштовхом для виникнення ідеї навчання дітей різних соціальних груп в одному навчальному закладі з метою забезпечення однакових стартових можливостей.

Англія, Німеччина, Нідерланди, США мають досвід альтернативного навчання: поряд з інтернатними закладами існує система сумісного навчання, батьки мають змогу самостійно визначити спосіб навчання дитини: в інтеграційних класах серед 15-16 здорових дітей навчається 4-5 осіб з фізичними порушеннями.

У Польщі також створено гнучку систему комбінованого навчання.

Європейський досвід доводить можливість вирішення даної проблеми не за допомогою відокремлення людей з обмеженими фізичними можливостями у відповідні навчальні заклади, а навпаки, створюючи умови для отримання ними освіти у звичайних навчальних закладах, забезпечуючи таким чином не лише належний рівень знань, а й здійснення процесу соціальної адаптації, реабілітації людей з обмеженими фізичними можливостями.

У сучасній освітній політиці країн Європи та США виділяють кілька способів вирішення проблеми: мейнстрімінг – розширення доступу до освіти, яке передбачає вільне спілкування дітей з обмеженими фізичними можливостями на святах, загальних масових заходах, в освітньому процесі участь дітей з обмеженнями

несе перш за все можливість спілкування, соціальної адаптації, а потім – отримання знань; інтеграція – участь дітей-інвалідів в освітньому процесі не зі своїми однолітками, а в інших класах, враховуючи можливості та здібності окремих дітей, при цьому освітня політика залишається незмінною; включення (інтеграція) – реформування системи освіти, адаптація навчальних закладів до потреб всіх учасників освітнього процесу [3, с.103].

Звертаючись до наукового визначення понять, зазначимо, що “інклюзія” означає збільшення ступеня участі всіх громадян у соціальному житті. Інклюзивна освіта передбачає надання освітніх послуг, що ґрунтуються на принципі забезпечення основного права дитини на здобуття освіти за місцем проживання, надання можливості навчання дітям з особливими потребами в умовах загального закладу освіти. Закладом інклюзивного навчання визначається загальноосвітній навчальний заклад, де створені спеціальні умови для отримання освіти особами, які потребують корекції розвитку, спільно з особами, які не мають таких обмежень. Головна мета інклюзивного закладу освіти – надати всім учасникам можливість отримання повноцінної освіти, участі в соціальному житті, створити систему, яка задовольнить потреби кожного.

Концепція інклюзивної освіти передбачає участь дітей з інвалідністю в загальноосвітньому процесі з метою формування не лише відповідного освітнього рівня, але й ментальної, соціальної позиції громадянина як однієї з умов формування гармонійної, самодостатньої особистості для повноцінного функціонування в соціальному просторі [4, с. 3].

Розглядаючи стан проблеми в Україні, можна звернутися до аналізу нормативно-правової бази: Конституцією передбачено право на освіту кожного громадянина, незважаючи на його фізичні особливості, що в цілому відповідає концепції інклюзії. Закон України “Про освіту” окреслює основні принципи надання освітніх послуг у державі, який також не суперечить основним принципам інтегрованої системи навчання. Відповідно до основних положень Національної доктрини розвитку освіти, Програми діяльності Кабінету Міністрів України, Указів Президента України “Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні”, “Про додаткові заходи щодо підвищення якості освіти в Україні” здійснюється освітня діяльність країни. Але жодним окремим нормативним актом на сьогодні не визначено порядок отримання освіти людей з обмеженими фізичними можливостями. Виникла необхідність створення законодавчого документа, спрямованого на забезпечення права осіб, які потребують корекції розвитку, на рівний доступ до якісної освіти шляхом створення сприятливих умов для їх інтеграції та адаптації у суспільство.

Державна політика щодо адаптації людей з обмеженими фізичними можливостями передбачає максимальне включення даної категорії в соціум. На жаль, в Україні інтегроване навчання представлено лише на рівні експерименту. Наразі освіта дітей з обмеженими можливостями здійснюється як у спеціалізованих корекційних закладах інтернатного типу, так і в загальноосвітніх закладах, де за необхідності надаються освітні послуги на дому. На сьогодні можна говорити про існування в Україні елементів інтегрованого, а не інклюзивного навчання.

Проблема доступності до загальноосвітнього процесу стає актуальнішою з

кожним роком. У цьому аспекті діти з фізичними обмеженнями не завжди мають рівні можливості порівняно з дітьми без обмежень.

Спеціалізована освіта, яка охоплює вихованців з особливими потребами, переживає певні утиски через фінансову кризу, скорочення розмірів фінансування, причому спеціальна освіта, з одного боку, дозволяє краще врахувати фізичні особливості, вберегти від нетолерантного ставлення оточуючих, забезпечити відповідним матеріально-технічним обладнанням, з іншого – перешкоджає соціальній адаптації, що суттєво знижує стартові можливості людей з обмеженими фізичними можливостями. Основними аргументами за доцільність навчання дітей-інвалідів у спеціальних закладах стають наявність відповідного обладнання, персоналу, можливість індивідуалізованого навчання, отримання побутових навичок, державне утримання, існування там системи медичного обслуговування, в той час, як у загальноосвітніх закладах передбачена лише посада медичної сестри. Але основним й досить суттєвим аргументом проти навчання у спеціалізованих закладах стає відсутність повноцінного спілкування, що перешкоджає соціальній адаптації людей з обмеженими фізичними можливостями, адже поряд з освітніми навиками не останню роль відіграє в даному випадку адаптація та інтеграція у суспільство [1, с. 37].

Найчастіше учні з інвалідністю або навчаються у спеціальних корекційних закладах, або на дому, що не сприяє високому рівню освіти. Низький рівень знань випускників спеціалізованих закладів освіти або “надомників” не дозволяє їм конкурувати з однолітками, які закінчують загальноосвітні заклади, оскільки більшість спеціалізованих закладів не реалізують у повному обсязі програму середньої повної освіти, звертаючи більше уваги на отримання побутових навичок.

Особливо явно така невідповідність спостерігається після запровадження зовнішнього незалежного оцінювання якості освіти. Шляхом розширення доступу до соціальних благ, якими в даному випадку стає належна освіта, можливе попередження процесу маргіналізації.

З метою з'ясування суспільної думки серед осіб з обмеженими фізичними можливостями м. Харкова та Харківської області проводилося опитування. Ураховуючи вагові коефіцієнти вікового складу людей з інвалідністю, групи інвалідності, їх роду занять, по області було опитано респондентів від 16 до 65 років I, II, III групи інвалідності, інвалідів дитинства, які мають вищу, незакінчену вищу, базову, загальну середню освіту та багато харків'ян без інвалідності. Інформаційною базою соціологічного дослідження виступили матеріали опитування та сфокусованого інтерв'ю харків'ян.

Навіть самі випускники спеціалізованих закладів оцінюють свій рівень знань як невисокий, звідси – випускники інтернатів мають досить обмежений вибір професій: не лише через фізичні обмеження, а й через низький рівень підготовки. Констатують той факт, що людям з інвалідністю доводиться обирати професію з обмеженого переліку (найбільша орієнтація на такі професії: столяр, слюсар, швачка, шпукатур, вишивальниця, бухгалтер, оператор ПК).

За результатами опитування респондентів – випускників інтернатів, найчастіше професійний вибір нав'язують педагогічні працівники спеціалізованих закладів,

оскільки відсутня система профконсультування вихованців, елементи профорієнтаційної роботи повністю лягають на плечі педагогічних працівників, для яких це не є самоціллю, а послуги професійних профконсультантів для вихованців інтернатних закладів не передбачені.

За результатами дослідження, опитувані із загальноосвітніх закладів мають серйознішу мотивацію до отримання вищої освіти, яскраво виражену громадську позицію, що сприяє соціальній адаптації.

Результати опитування людей з обмеженими фізичними можливостями старшого віку показали, що ті з них, які досягли успіху, здебільшого закінчили загальноосвітню школу, яка дала стартовий потенціал для досягнення успіху. У той час, як 70 % опитаних учнів шкіл-інтернатів стосовно власної перспективи висловлюють невпевненість. У більшості з них вже заздалегідь обмежено вибір, як правило, вони орієнтовані на середню спеціальну освіту, виявляють меншу впевненість у майбутньому.

Отже, виходячи з вищезазначеного, можна говорити про доцільність політики впровадження інклюзивної освіти. Наразі існує необхідність визначення спектра проблем та шляхів їх вирішення.

Серед дітей, учителів та батьків без обмежень найбільшу терпимість у спілкуванні було виявлено до дітей із порушеннями опорно-рухового апарату (23 %), розумовою відсталістю (11,5 %), порушеннями зору, слуху, мовлення (14 %), зовнішніми вадами (37 %), що свідчить про невелику обізнаність проблем, лише третина опитаних мала змогу спілкуватися із дітьми-інвалідами.

З боку батьків дітей з фізичними обмеженнями лише 37 % опитаних виявили бажання віддати свою дитину до інклюзивного закладу освіти, переважна більшість причиною небажання навчатися в загальноосвітніх закладах визначає соціальне неприйняття (45 %), психологічні знущання (13 %), фізичні утиски (7 %) і лише 23 % називають причиною низький матеріально-технічний рівень забезпечення, з чого можна зробити висновки, що впровадження інклюзивної освіти можливе й необхідне, але наразі в державі не сформоване підґрунтя для відповідального кроку. Вочевидь, можна говорити про закоренілі стереотипи як з боку людей з інвалідністю, так і без неї.

Але поряд з цим 70 % опитаних переконані в необхідності зміни соціальної політики щодо освітньої адаптації людей з інвалідністю.

Отже, можна говорити про доцільність упровадження інтегрованого навчання на засадах соціальної справедливості стосовно людей з інвалідністю, з метою підвищення рівня їх соціальної адаптації. Можна також стверджувати, що освітня система України не здатна на даний момент у повному обсязі забезпечити навчання людей з обмеженими фізичними можливостями, адже для цього необхідно забезпечити безбар'єрний доступ, відповідну матеріально-технічну, методичну базу, корекцію навчальних програм, робочого графіку а, найголовніше, забезпечити підготовку педагогічних кадрів, допоміжного персоналу для роботи із відповідним контингентом, аби уникнути психологічного травмування вихованців.

Практика показує, що навчання в загальноосвітніх закладах дітей-інвалідів наразі супроводжується стереотипом співчуття, зниженням вимог до знань та умінь або

навпаки їх завищенням, що не відповідає можливостям учнів, мають місце психологічне й навіть фізичне насильство стосовно вихованців, статистика дітей-інвалідів у навчальних закладах не вивчається в повному обсязі, адміністрація намагається не афішувати відповідні випадки. Так, на запит про дітей-інвалідів навіть із профорієнтаційною метою у Харківському районі дав позитивну відповідь лише один районний відділ освіти.

Всеукраїнський фонд “Крок за кроком” з 2001 р. спільно з Міністерством освіти і науки України та Інститутом спеціальної педагогіки АПН України започаткував науково-педагогічний експеримент “Соціальна адаптація та інтеграція в суспільство дітей з особливостями психофізичного розвитку шляхом організації їх навчання у загальноосвітніх закладах”, реалізував рід проектів: “Впровадження інклюзивної освіти в Україні” (2007 р.), “Створення сприятливого законодавчого поля для подальшого розвитку інклюзивної моделі освіти в Україні” (2008 р.)

Але необхідно визнати, що досі не існує сформованої системи підготовки педагогів до роботи в умовах інтеграції. Інтегровані колективи як педагогічно, психологічно та соціально підтримані інституції можуть забезпечити дитині з особливостями психофізичного розвитку досягнення індивідуально високих показників особистісного розвитку, усвідомлення самоцінності цього розвитку для життєдіяльності індивіда, функціональної значимості у процесі інтеграції в соціальне середовище, спроможності посісти в ньому належне місце, адекватне внутрішнім, особистісним набуткам.

З іншого боку, такі колективи забезпечать можливості для здорових дітей бережливо ставитися до потенціалу, дарованого їм природою, запобігати здійсненню деструктивних кроків (наркоманія, алкоголь тощо) через нерозуміння вартісності свого самотворення, життєтворення; розкривати нетрадиційні шляхи особистісних досягнень в опануванні знань, умінь і навичок.

Базуючись на результатах міжнародних досліджень, досвіді інтегрованого та інклюзивного навчання в нашій державі, можна стверджувати, що подібне навчання корисне не лише для дітей з особливими потребами, а й для їхніх однолітків, батьків. Інтегроване та інклюзивне навчання сприяє розвитку емпатії, толерантності, об’єктивній оцінці власних можливостей, формуванню реалістичного світогляду.

Ураховуючи результати попередніх проектів щодо впровадження інклюзивної освіти в Україні, варто звернути увагу на відсутність сприятливого законодавчого поля для реалізації інклюзивної моделі освіти, відпрацювання механізму державної підтримки. Подальше вдосконалення державної політики щодо освіти дітей-інвалідів передбачає прийняття державних законодавчих актів, які б регламентували діяльність відповідних закладів, сприяли б підготовці випускників високого рівня знань, забезпечували соціальний та психолого-педагогічний супровід дітей з інвалідністю.

Україна як демократична держава здійснює соціальну політику, яка визнає рівні права та можливості людей з обмеженими фізичними можливостями. Освіта як найважливіший крок до забезпечення належного рівня життя має базуватися на гнучкій політиці. Навчальні заклади спеціального типу чи навчання на дому по суті складають сегрегаційні типи навчання, а факт дискримінації як у суспільстві взагалі, так і в освітньому процесі зокрема за будь-якими особливостями неприпустимий

у демократичному суспільстві. Освіта людей з обмеженнями по можливості має здійснюватися в рамках загальноосвітнього процесу. Але державна політика щодо забезпечення освіти людей з інвалідністю має враховувати основні життєнеобхідні критерії: індивідуальний підхід, доступність, всеохопність, можливість вибору. Включення дітей-інвалідів до загальноосвітнього процесу вимагає стратегічного планування, матеріальних асигнувань, серйозної підготовки педагогічних працівників, допоміжних служб, поступового запровадження, в іншому випадку державна політика щодо впровадження інклюзивної освіти може лише завадити соціальній адаптації людей з обмеженими фізичними можливостями.

Більшість викладачів загальноосвітніх закладів вперше зустрічаються із досвідом роботи з даним контингентом, досвід роботи із дітьми-інвалідами в загальноосвітньому закладі розглядається наразі як експеримент, що має стати основою для розвитку нового напрямку соціальної політики. Адже труднощі, пов'язані із отриманням освіти у звичайних школах дітьми з інвалідністю, пов'язані не з характером патології, а найчастіше із формуванням в особистості мотивації навчальної діяльності, рівнем самостійної підготовки, комунікативними здібностями, рівнем соціальної адаптації.

Успіх у досягненні мети в даному випадку набагато в чому залежить від рівня створення сприятливого психологічного клімату, доброзичливого ставлення оточуючих.

Політика впровадження інклюзивної освіти в Україні можлива лише за умови поступового забезпечення загальноосвітніх навчальних закладів висококваліфікованими педагогічними працівниками, які мають досвід спеціальної педагогіки, доцільним може бути загальнообов'язкова умова проходження спеціальних курсів під час отримання педагогічної освіти та проходження атестації. Першочерговим є умова створення системи особистісно орієнтованого навчання [2, с. 15].

Без сумніву, принципи інклюзії в освітній політиці є найбільш ефективним способом боротьби з дискримінацією, підвищенням якості освітнього рівня, рівня толерантності, покращанням рентабельності та самоствердження людей з обмеженими фізичними можливостями.

Для запобігання конфліктним ситуаціям політика впровадження має бути детально спланована й обґрунтована.

Таким чином, державна політика стосовно впровадження інклюзивної освіти має бути неквапна й поступова. На першому етапі доцільно здійснити соціально-психологічний та статистичний аналіз діяльності навчальних закладів, виявити заклади, в яких вже реалізуються елементи інклюзивної освіти, є певна кількість учнів з інвалідністю, педагоги мають первинний досвід роботи з відповідною категорією.

Для впровадження інклюзивної освіти та її стандартизації необхідно вивчити та встановити стартові індивідуальні показники розвитку дітей з особливостями розвитку та їхніх здорових однолітків. Моніторинг впливу інтегрованого/інклюзивного навчання дітей з особливостями розвитку та їхніх однолітків забезпечить визначення шляху розробки і реалізацію механізму інтеграції дітей з особливостями психофізичного розвитку в загальноосвітні навчальні заклади, ранньої інтеграції цих дітей у соціальне середовище з урахуванням їх типологічних

та індивідуальних особливостей, формування нової філософії державної політики щодо дітей з обмеженими фізичними можливостями, реалізацію та поширення моделі інтегрованого навчання цих дітей у загальноосвітніх навчальних закладах.

Наступним кроком має стати вдосконалення нормативної правової бази функціонування національної системи освіти, яка б регулювала принципи, механізми та способи здійснення інклюзивної освіти, створення національної системи оцінювання якості освіти, яка б враховувала особливості фізичних можливостей, формування єдиного освітнього інформаційного середовища, вдосконалення навчально-методичного та наукового забезпечення освітнього процесу, покращання матеріально-технічної бази, створення системи вільного пересування учасників освітнього процесу, розроблення методичних рекомендацій для батьків, педагогічних працівників, адміністрації, допоміжного персоналу інклюзивних закладів освіти з питань змісту та технологій навчання дітей з особливостями розвитку.

Систематичне висвітлення результатів експериментальної діяльності для широкого кола громадськості забезпечить отримання зворотного зв'язку, зміни стереотипної думки стосовно даного питання, подолання проблеми особистісної комунікації, кризи самоідентичності.

На нашу думку, ефективність державної політики може забезпечити створення комплексної системи інклюзивної освіти на всіх рівнях: дитячий садок, школа, вуз, післядипломна освіта, запровадження спектру пропозицій освітніх послуг, вичерпного каналу інформації, пристосування середовища.

Література:

1. Оценка результативности, эффективности и качества деятельности учреждений социальной защиты населения / под. ред. П. В. Романова, Е. Р. Ярской-Смирновой. – Саратов : Научная книга, ЦСПГИ, 2007. – 118 с.

2. Слободчиков В. И. Проблема научного обеспечения инновационной деятельности в образовании (Концептуальные основания) : [научное издание] / В. И. Слободчиков. – Киров : КОГУП “Кировская областная типография”, 2003. – С. 14–16.

3. Ярская-Смирнова Е. Р. Инклюзивное образование детей-инвалидов / Е. Р. Ярская-Смирнова, И. И. Лошакова // Социологические исследования, 2003. – № 5. – С. 100–106.

4. Priestley M. Discourse and identity: disabled children in mainstream high schools // Corker M. and French S. (Eds.) Disability Discourse, Open University Press, Buckingham, 1999.

Надійшла до редколегії 05.03.2009 р.